

LBRIS

We know
books

PAMFIL ȘEICARU

ISTORIA PRESEI

 Sens
Editura

Tehnoredactare și copertă: Adrian Buzaș

Redactor: Maria Roșu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ȘEICARU, PAMFIL

Istoria presei / Pamfil Șeicaru. - Arad : Sens, 2024

ISBN 978-606-9078-66-2

070

© Sens 2024

Editura Sens

Arad, Calea Timișorii, 212/2

☎ 0257 288 669; 0759 801 776

✉ contact@sens.ro

www.sens.ro

CUPRINS

Însemnări preliminare	7
Scurt istoric al presei în lume.....	13
O încercare de sociologie a presei.....	127
Istoria presei în România.....	179
Schiță asupra istoricului presei românești.....	311

ÎNSEMNĂRI PRELIMINARE

În condițiile și cu mijloacele de care dispun în exil, o istorie a presei în România, pe care mi-a cerut-o poetul de un profund lirism și de o elegantă formă clasică, dl Vintilă Horia, pentru Biografia Culturii Române, este imposibil de realizat în cazul în care năzui să satisfac exigențele unei adevărate lucrări științifice. Mi-ar fi necesară o îndelungată și răbdătoare cercetare a colecțiilor tuturor publicațiilor periodice, păstrate, cu atâta grijă până la 23 august 1944, de Academia Română. Ar mai fi necesare: colecția de documente privitoare la „1848 în Principatele Române”, dezbaterile Divanului ad-hoc, dezbaterile parlamentare, broșurile politice care s-au publicat, spre a avea și diversele aspecte ale evoluției ideilor social-politice în România. Numai enumerate succint elementele indispensabile unei istorii a presei, este suficient ca să se vadă imposibilitatea realizării unui asemenea studiu. Există o lucrare, *Publicațiile periodice românești. Catalog alfabetic 1820-1906* de Nerva Hodoș, fost bibliotecar al Academiei Române, lucrare publicată în 1913. Un exemplar se afla în Biblioteca Națională din Paris. Rugându-l pe profesorul Claudiu Isopescu să-mi procure unele date, D-sa a făcut constatarea că exemplarul dispăruse. Nu mi-am putut procura nici *Istoria presei românești* publicată de N. Iorga în 1923, la cererea Sindicatului ziariștilor. Mulțumită prietenului Pompiliu Păltânea, am avut câteva note extrase din această lucrare.

Deci nu poate fi vorba de o istorie a presei făcută pe bază de strictă documentare și conform exigențelor unei

lucrări științifice, ci numai de încercarea de a reda, în linii generale, o impresie asupra evoluției presei în România. În anii 1914-1915, ca student, am consacrat mai multe luni răsfoirii colecțiilor de vechi publicații și ziare, conservate de Academia Română; trebuia să fac o lucrare pentru Seminarul de Sociologie al profesorului I. Rădulescu-Pogoneanu. Râvna cu care pregătisem lucrarea, curiozitatea cu care am cercetat fiecare colecție, interesul pe care mi l-au deșteptat, totul a contribuit să se păstreze în această misterioasă arhivă – memoria – date, nume, impresii, cu o surprinzătoare prospețime. Evident, această fidelitate a memoriei se explică prin vârsta la care am făcut cercetările. Tinerețea este epoca în care înregistrăm și asimilăm cu mult nesaț, sporit, în ceea ce mă privește, de interesul cu care căutam să mă inițiez în evoluția presei românești, așa cum se desfășura ea sub privirile mele, răsfoind prăfuitele colecții de ziare. Citind articolele publicate cu zeci de ani în urmă, observând paginația, natura informațiilor, am putut reconstrui orizontul spiritual, felul de viață al unei epoci.

Pe bună dreptate, Ch. Seignobos, în *Metoda istorică aplicată la științele sociale*, susține valoarea cunoașterii istorice prin documente, care ajunge mai direct și mai precis la înțelegerea concepțiilor și nu a faptelor; această metodă fiind mai puțin supusă erorilor. Ajunge, spune Seignobos, un singur text pentru a dovedi existența unui cuvânt, unei forme verbale, unei doctrine, unor forme artistice, unei reguli de drept. Dacă autorul introduce în text una din aceste concepții, înseamnă că există în spiritul lui. Or, apariția presei periodice și dezvoltarea pe care ea a luat-o pun la dispoziția istoricului cea mai bogată arhivă de documente cu care se poate reconstitui fizionomia spiritului unei epoci.

Cercetând colecțiile revistelor și ziarelor în acei îndepărtați ani ai tinereții, m-am familiarizat cu evoluția

spiritului public în România și mi-am fixat în memorie trăsăturile specifice ale fiecărei epoci, tot ceea ce formează aspectele accidentale și trecătoare ale caracterului românesc, precum și aspectele lui neschimbătoare. Vocabularul, stilul, temele, preocupările, concepțiile fiecărei generații mi-au dat, cu o rară putere de sugestie, imaginea multiplă a existenței națiunii noastre de-a lungul unui secol, secolul cel mai important, fiind secolul de formare a națiunii în năzuința ei de a crea un Stat modern. Îmi sunt de neuitat lunile consacrate cercetărilor vechilor colecții de la Academia Română. În liniștea sălii de lectură a bibliotecii, mă adânceam în trecut, retrăind atmosfera pasionată a unor epoci de mult dispărute.

Atunci am răsfoit toată presa contemporană lui Eminescu, spre a realiza mai bine uriașa personalitate a genialului gazetar. Îmi amintesc, scriind aceste pagini, de cei doi bibliotecari ai Academiei Române:

N. Zaharia și poetul Obedenaru. Cu câtă atentă iubire îmi călăuzeau cercetările, atrăgându-mi atenția asupra unei publicații sau a unei broșuri pe care nu o observasem.

N. Zaharia a publicat câteva cărți de redusă importanță, totuși utile: *Psihologia amorului*, *Psihologia sinuciderii* și un studiu asupra lui Eminescu. Era o fire blândă, de o rară delicatețe.

Poetul Obedenaru, înalt, voinic, purta monoclu cu eleganță și avea în toată înfățișarea ceva autoritar. Semăna cu poetul Leconte de Lisle, pentru care avea o mare admirație; aparținea generației Parnasienilor. Datorită acestor doi bibliotecari am reușit să mă descurc în labirintul atâtor publicații de o inegalabilă importanță.

Cu ajutorul memoriei, folosind notele extrase de Pompiliu Păltânea, am putut dezvolta o istorie a presei în România, exactă în linii generale și, într-o oarecare măsură, obiectivă. Ranke cerea istoricului cel mai riguros

imperativ al obiectivității, viața autentic istorică neexistând decât acolo unde poate să pătrundă adevărul istoric; totul trebuie pus în serviciul acestei misiuni. Ambiția lui Ranke, pe care el o socotea obligatorie pentru orice istoric, era să poată înăbuși propriul lui „eu”, pentru a realiza numai obiectul tratat. Nobilă ambiție, dar aproape cu neputință de realizat, deoarece intervine și personalitatea istoricului, participarea lui interioară la evenimentele pe care le evocă. Lumina pe care o revarsă asupra desfășurării unei serii de evenimente este condiționată de sentimentele, de ideile lui; viața, spiritul unei epoci sunt colorate de personalitatea istoricului care le interpretează. Pe bună dreptate, Mommsen era de părere că „istoricul își are locul mai mult între artiști decât între erudiți”.

Cine vrea să înțeleagă dezvoltarea unui stat trebuie neapărat să cerceteze formația, evoluția presei în care se înregistrează tumultul pasional, forțele spiritului care guvernează istoria, precizându-se treptat în decursul vremii, din ciocnirea violentă a tendințelor, progresul unor idei politice, regresul altora, adică nervul acestei misterioase creații continue: istoria.”

Hypolite Taine se întreba: „Qu'est-ce qu'un grand poète?” și dădea acest răspuns bizar: „C'est un corridor ou le vent passe”.*

Această definiție a primit un subtil corectiv dat de Saint-Beuve:

„Nu, poetul nu este ceva așa de simplu, nu este numai o rezultată și nici un simplu focar reflector; el are oglinda lui, monada lui individuală, unică.

Definiția lui Taine este mai potrivită pentru un gazetar, presa fiind „coridorul pe unde trece vântul” istoriei; ea

* „Ce este un mare poet?”/.... „Este un coridor prin care trece vântul.”
(lb. fr.) (n. ed.)

înregistrează, dă efemere sinteze sentimentelor, ideilor care frământă o epocă; este oglinda, uneori mai limpede, alteori puțin cam aburită, a zbulciumului unei societăți.

Prin coloanele ziarului, spiritul omenesc întovărășește evenimentele. Mai fidel decât literatura, presa înregistrează transformările societății și ale spiritului public. O istorie a presei în România, făcută așa cum o cer disciplinele științifice, ar fi de fapt o istorie a spiritului public la români. Împrejurările vitrege în care ne zbatem fac ca o asemenea istorie să fie o imposibilitate de fapt. Lipsurile, scăderile sunt explicabile și, sper, îmi vor fi iertate.

Am crezut necesar, spre a încadra istoria presei românești în istoria presei în general, să o preced de două eseuri: o scurtă istorie a presei în general și o schiță a sociologiei presei.

Este contribuția modestă a unui gazetar care a intrat în presă în primăvara anului 1913. Din aprilie 1918 și până la 10 august 1944, am scris cel puțin un articol cotidian; tot ce am strâns ca experiență din exercitarea pasionată a profesiei de gazetar aduc în dar tinerilor din noile generații care, ca și mine, își vor închina întreaga lor viață scrisului cotidian.

Vor risipi cu generozitate talent, emoție, inteligență, cultură în această neîndurată profesie și, poate, de pe urma unei vieți întregi de continuă dăruire nu vor culege decât melancolia semănătorului căruia nu îi este dat să vadă recolta trudei lui. O unică consolare are un gazetar la sfârșitul existenței: aceea de a fi trăit cu o intensitate unică toate evenimentele, de a fi dat oricărei clipe o valoare infinită prin participarea lui la evenimente în ritmul și cu vigoarea unui luptător.

Peste paginile dogorătoare de pasiuni, peste tot ce a fost cândva o încântare a zecilor, sutelor de mii de cititori, timpul așterne recea lui indiferență. Și peste decenii, alte generații, citind articolele noastre, nu vor izbuti să

înțeleagă elanurile, violența revoltei, tot ce a format resortul pasional al scrisului nostru.

Acesta este destinul scrisului gazetăresc și poate tocmai în această efemeră strălucire stă și dramatica măreție a talentului oricărui gazetar.

Madrid, 10 ianuarie 1954

SCURT ISTORIC AL PRESEI ÎN LUME

Nevoia de informare a dat naștere primei forme a ziarului-manuscris. Data apariției acestui ziar primitiv nu se poate fixa. Faptul că în 1275, în Anglia, a fost necesar să se publice o ordonanță regală contra știrilor false îndreptățește presupunerea că existau aceste publicații manuscrise de colportare a știrilor.

În 1838, Joseph-Victor Leclerc a publicat *Les journaux chez les romains*, o carte ingenioasă și documentată, care nu face decât să confirme necesitatea, simțită încă din timpurile vechi, ca oamenii să fie informați.

Istoricul Flavius Josephus, autorul lucrării *Războaiele iudaice*, afirmă că babilonienii ar fi avut istoriografi însărcinați să scrie zi de zi povestirea evenimentelor publice. O indicație indirectă a existenței acestui material informativ, strâns de istoriografii din Babilon, ar fi istoria Chaldeeii, pe care a scris-o Berose, în secolul al III-lea î.Hr., servindu-se probabil de aceste izvoare pe care i le pune la îndemână munca anonimă a istoriografilor. Este surprinzător că grecii nu au cunoscut necesitatea schimbului de informații scrise, mulțumindu-se cu „gazeta” vorbită din Agora. Ei își transmiteau verbal știrile și, evident, pasiunea pentru controversă afla un pretext, prilejuind lungi și ingenioase comentarii, menite să promoveze opinii. O formă primitivă la romani pot fi socotite *Analele Pontifilor*. Marele Pontif alcătuia un rezumat al tuturor evenimentelor din fiecare an și le scria pe o tablă așezată la poarta casei lui, ca toți cetățenii s-o poată citi.

Creșterea Imperiului Roman, intensificarea legăturilor cu provinciile îndepărtate, necesitatea ca cetățenii romani să-și poată face o opinie asupra complexelor probleme ale statului în noua lui formă și, într-o egală măsură, pentru a înlesni provinciilor să se familiarizeze cu ordinea romană, s-a creat *Acta publica*, care cuprindeau informații asupra tuturor evenimentelor întâmplate în vastul Imperiu Roman.

Caius Iulius Cezar, care avea intuiția statului în noua lui formă, cu participarea plebeilor la viața publică, a înființat *Acta diurna populi romani*, pentru informația publică. Redactarea acestor *Acta diurna* se făcea pe tablete ceruite, care se expuneau publicului cu dreptul de a lua copii și a fi trimise romanilor aflători în provincii. Boissier consideră *Acta diurna* ca un fel de *Monitor Oficial*. Orice ziar de asemenea natură este condamnat să fie fără importanță. Cel din Roma conținea o informare destul de săracă privitoare la adunările poporului, rezumatul proceselor celebre dezbătute în fața tribunalelor, de asemenea, relatarea ceremoniilor publice, menționarea exactă a timpului. Nu erau, fără îndoială, informațiile pe care ar fi vrut să le cunoască un pretor sau un proconsul, de aici necesitatea unor gazete neoficiale, făcute de scribi – de obicei greci, iscusiți în adunarea informațiilor și redactarea lor –, care culegeau zvonurile publice, le înregistrau și le comentau. Nu uitau anecdotele despre teatru, despre actori și gladiatori și, mai ales, cancanurile. Acești scribi erau neîntrețuți meșteri în reportajele afacerilor scandaloase care, de altfel, nu lipseau la Roma. În embrion, aceste gazete neoficiale, care corespundeau eternei curiozități a omului civilizat, sunt gazetele de azi.

Pe la sfârșitul Evului Mediu, primele ziare, adică publicațiile în manuscris, nu aveau periodicitate și apariția lor era în funcție de un eveniment socotit senzațional; redactarea lor era făcută de profesioniști care

își aveau abonați asigurați în rândurile nobilimii. Aceste ziare-manuscris s-au dezvoltat mai ales în țările și în epocile tulburate de luptele interne. În Anglia, spre exemplu, în timpul Războiului celor Două Roze. Neguțătorii de știri găseau în orașe, în afară de slujitorii Bisericii de o superioară cultură, o burghezie care era tot așa de pasionată de literatură și de artele frumoase ca și nobilimea, toți dornici să fie informați. O Republică întreținând întinse relații comerciale, cum era Veneția, oferea acestor negustori de știri o piață sigură de desfacere a publicațiilor în manuscris; denumite *avvisi*. Intensitatea relațiilor comerciale, avântul pe care îl luase activitatea bancherilor în Germania și Italia înlesneau editorilor acestor *avvisi* o clientelă care știa să prețuiască și să plătească o informație. Nu numai negustorii, ci, într-o egală măsură, și pelerinii întorși de la Ierusalim, precum și toți călătorii erau asaltați de redactorii acestor *avvisi* care desprindeau din povestiri, adesea descusute, ceea ce era pitoresc și ceea ce putea folosi abonaților lor.

În afară de aceste publicații-manuscris independente, unii bancheri, ca faimoșii Fugger din Augsburg, și-au organizat un serviciu propriu de presă, ziarul-manuscris fiind trimis tuturor sucursalelor băncii și întreprinderilor în legătură cu banca Fugger. În Biblioteca Națională din Viena și în Biblioteca Vaticanului se găsesc primele colecții ale acestor foi-manuscris, apărute sub auspiciile băncii Fugger.

Descoperirea tiparului a înlesnit apariția foilor tipărite, dar costul ridicat, precum și faptul că erau supravegheate de autorități, care au găsit prudent să le cenzureze, au făcut ca foile-manuscris să nu sufere o concurență amenințătoare: abonații lor preferau informațiile necenzurate. Ziarele-manuscris *avvisi* aveau toate calitățile și toate defectele ziarului tipărit mai târziu, atunci când presa a luat o mare dezvoltare.

Toti suveranii țărilor europene căutau nu numai să-și procure aceste *avvisi*, dar să-și asigure și o bună presă. În Veneția exista un scriitor de o îndrăcită vervă pamfletară, Aretino (1492-1556), ale cărui foi aveau mare răsunet. Satira lui mușcătoare era temută și de regi. Carol Quintul, Francisc I, își asigurau, prin daruri, elogiile. În 1569, papa Pius al V-lea l-a condamnat și executat prin spânzurătoare pe Niccolo Franco, un gazetar care îndrăznise să folosească libertatea de gândire printr-unul din aceste *avvisi*. Acest papă, care a dus cea mai energică acțiune contra Reformei, a publicat, în 1572, o bulă, *Romanipontifius providentia*, sau Constituția contra celor care fac *avvisi*. Ostilitatea autorităților față de presă începea. Aceste publicații care se înmulțeau în mod îngrijorător, în aprecierea Înaltului Pontif, semănau ura, provocau bătăi, ofensau majestatea publică, primejduiau pacea sufletelor, dădeau un rău exemplu și ofereau un scandal permanent. De la început, gazetarii s-au manifestat neresppectuos față de autorități, indiscreți, animatori ai spiritului public, tulburători ai rânduielilor oficiale. Bula papală a prevăzut și sancțiunile de aplicat: *avvisi* au fost interzise, autorii și cei care le copiau sau cei care nu le depuneau imediat autorităților se expuneau celor mai grave pedepse, riscând chiar pedeapsa cu moartea și confiscarea bunurilor. Regimurile autoritare din epoca noastră, în măsurile pe care le iau contra presei, nu diferă de cele prevăzute în bula papală din 1572.

Succesorul lui Pius al V-lea, Grigore al XIII-lea, i-a urmărit cu aceeași înverșunare și pe cei care citeau foile interzise. Cei care strângeau informațiile, le copiau și le răspândeau erau condamnați la galere pe viață. Sixtus al V-lea a continuat acțiunea represivă contra redactorilor diverselor ziare; aceștia au fost calificați *pestiferi uomini*. Unui gazetar, Annibale Capello, i s-a tăiat mâna, i s-a smuls limba și apoi a fost spânzurat,

agățându-i-se de gât o inscripție prin care era numit mincinos și calomniator.

În pofida acestor sancțiuni, *avvisi* au continuat să fie răspândite, astfel că Vaticanul a fost nevoit să sprijine ceea ce am numi azi presa oficială *avvisi innocenti*. Aceste foi-manuscris aveau corespondenți în toate centrele mari politice și comerciale: Roma, Veneția, Florența, Milano, Lyon, Paris, Madrid, Valladolid, Toledo, Lisabona, Viena, Hamburg, Londra, Bruxelles, Anvers, Vilnius, Varșovia și Constantinopol. Corespondenții furnizau informații ambasadurilor, informații pentru care erau scump plătiți.

Tipografii au fost primii editori ai ziarelor tipărite. Pericolul turcesc și răscoalele contra turcilor, creând o atmosferă de îngrijorare, au ajutat la răspândirea ziarelor. În Germania, *avvisi* s-au numit de la început *Zeitung*. În 1522, Viena era centrul cel mai activ al foilor tipărite. Între ziarele din Germania și cele din Italia s-a iscat concurență pentru informațiile asupra războaielor contra Turciei.

Periodicitatea a fost inaugurată de almanahuri, iar primele au apărut în Germania. Un nobil austriac, von Aitzing, înrudit cu familia Fugger, om instruit și care călătorise în multe țări, a folosit tensiunea opiniei publice provocată de Reformă și a tipărit două broșuri cuprinzând numai informații în legătură cu lupta dintre catolicism și Reformă. Cum la Frankfurt aveau loc două târguri pe an – primăvara și toamna –, von Aitzing a scos două volume cu relatarea evenimentelor din cursul celor șase luni. Succesul a fost așa de mare, încât aceste publicații semestriale s-au succedat de la 1588 până la 1598. Ideea lui von Aitzing a găsit multi imitatori. Acestor publicații semestriale le-au urmat publicațiile săptămânale.

Primele adevărate gazete săptămânale au apărut în 1609, la Augsburg și Strasbourg.

În 1876, un erudit german, Opel, a descoperit, în biblioteca Universității din Heidelberg, cele 52 de numere

ale unei publicații din 1609 editate de un tipograf din Strasbourg, Iohaim Cardus. Publicația dădea știri asupra evenimentelor petrecute în Germania, Franța, Italia, Scoția, Anglia, Spania, Ungaria, Polonia, Transilvania, Valahia, Moldova, Turcia etc. Nu cunosc ca vreun istoric român să fi cercetat această publicație în care ar fi găsit, poate, ecouri din spațiul românesc. În 1903, s-a găsit și în biblioteca din Hanovra o altă gazetă săptămânală, din anii 1609-1610. Aceste *Visa Relation ader Zeitung* săptămânale au corespuns necesității publicului german până în 1702, când a apărut primul cotidian german.

Mai toate orașele germane aveau ziarele lor săptămânale. Apariția acestor foi a format, timp de un secol, publicul care a sprijinit progresul presei germane de mai târziu.

Un alt centru de rapidă dezvoltare a acestui mijloc de comunicare a ideilor a fost Olanda. După revocarea edictului din Nantes, hughenotii refugiați în Olanda au scos ziare în limba franceză care, bucurându-se de libertate, erau mai interesante și deci mai căutate de publicul francez, căruia *La Gazette* („Le journal des rois et des puissances de la terre”) publicată în 1613 de Théophraste Renaudot, cu sprijinul cardinalului de Richelieu, nu-i servea decât informații îngăduite de oficialitate.

Pe bună dreptate, Vauban îi scria lui Louvois în 1674¹: „Nu mai pot suporta prostia gazetarului nostru. Trebuie

¹ „Je ne peux plus souffrir de la stupidité de notre gazetier. Il faut, ou que vous y mettiez de l'ordre, ou que vous trouviez bon que je présente un placet au roi, tendant à ce qu'il plaise à Sa Majesté de supprimer la Gazette et toutes les ridicules relations qu'on nous imprime tous les jours, ou de donner cet emploi à quelque plume hardie et enjouée. Je veux bien qu'elle soit sincère, mais il n'est pas défendu, en matière de gazette, d'orner une bonne nouvelle non plus que d'en adoucir une mauvaise. Enfin, je voudrais un qui fût capable de tourner en ridicule, mais bien à propos, celles de Hollande et de Bruxelles sur l'infinité d'hyperboles qu'ils vous débitent; car il est fort honteux à nous qu'il paraisse à toute l'Europe qu'on parle mieux français dans les pays

neapărat ori să faceți ceva în privința asta, ori să adresez o petiție regelui, prin care să-i cer să binevoiască să desființeze *Gazeta* și toate aceste relatări ridicole care se tipăresc zilnic, sau să încredințeze această sarcină unei pene pline de îndrăzneală și umor. Sunt de acord să fie onestă, însă, ca gazetar, nimic nu te împiedică să înflorești o informație bună și nici s-o îndulcești pe una proastă. În fine, aș vrea pe cineva capabil să le ridiculizeze pe cele din Olanda sau din Bruxelles, cu nesfârșitele hiperbole pe care acestea le debitează; pentru că este de-a dreptul rușinos pentru noi ca întreaga Europă să creadă că se vorbește mai bine franceza prin alte țări decât la noi. Știu că vedeți *Gazeta* drept o bagatelă, însă nu și ceilalți, și cred că au dreptate, deoarece, în fond, are mare influență asupra reputației, iar cei care nu văd pe viu ce se petrece nu ne pot judeca decât prin ea”.

Vauban, cu spiritul lui realist, își dădea seama de valoarea presei, ca instrument de propagandă; uita însă că regimurile absolutiste nu se împacă decât cu admirația stupidă.

Gustav-Adolf, în timpul Războiului de Treizeci de Ani, a utilizat presa ca mijloc de propagandă, în toate orașele cucerite. Demn de notat că Ludovic al XIV-lea căuta în ziarele care se publicau fără cenzură, în Olanda, știrile pe care *La Gazette de France* – cenzurată – nu i le putea da. Saint-Simon scria²: „Ținea să-i fie citite toate gazetele”. O greșeală militară săvârșită de fiul natural al lui Ludovic al XIV-lea, ducele de Maine, îi fusese ascunsă cu grijă de toți curtenii și i-a fost revelată de glumele batjocoritoare ale unui ziar străin, ne informează Saint-Simon. Este inevitabila ispășire a absolutismului: să nu fie informat.

étrangers que chez nous. Je sais que vous traitez la Gazette de bagatelle, mais ils n'en font pas de même et je crois qu'ils ont raison, car, après tout, elle a pouvoir sur la réputation, et ceux qui ne voient pas ce qui se passe sur les lieux ne peuvent guère juger de nos actions que par là.”

² „Il avait soin de se faire lire toutes les gazettes de Hollande.”